

KÉT ASSZONY

TOLDI ÉVA

A *Híd*ban az 1960-as években Déry Tibornak több novellája és esszéje jelent meg, s új regényéből, a *G. A. úr X-ben* címűből is küldött részleteket folyóiratunknak. Ezek a szövegek azonban – egy kivételével – másodközlések. Az egyetlen első közlésű Déry-szöveg a *Híd*ban: a *Két asszony* című elbeszélés. Az írónak és a folyóirat akkori főszerkesztőjének, Pap Józsefnek a levelezéséből kiderül, Déry 1963. február 1-jén még nem akart novellát küldeni, két „foglalt” elbeszélésről beszél, az egyiket, a rövidebbet, az *Élet és Irodalom*nak adta, a másik, a „kb. 40 flekkes” pedig a Déry-levél tanúsága szerint, „az Új Írás márciusi számában jön”, de „szívesen átengedem másodközlésre, ha ugyan ilyesmit tud használni” – írja. Következő, 1963. február 7-én keltezett levelében azonban már ezt olvashatjuk: „a helyzet úgy alakult, hogy a febr. 1-i levelemben említett 40 flekkes novellát, az utolsót, amely még nincs lekötte, mégis oda tudom adni önöknek elsőközlésre; mellékelten küldöm”. Nehezen hihető, hogy Déry vontat volna vissza már közlésre elfogadott szövegét – mint levelezéséből kiderült, néhány évvel később Ács Károly kifejezett kérésére sem hajlandó közöletlen anyagot bocsátani a *Híd* rendelkezésére –, sokkal valószínűbb, hogy az Új Írás mondta le a közlést; a *Híd* szerkesztői mindenestre halogatás nélkül közzéteszik (a februárban küldött novellát a februári számban!), méghozzá nem méltatlan társaságban: Miroslav Krleža válogatott verseivel és Sinkó Ervin naplójegyzeteivel kerül egy számba az elbeszélés, amelynek végén a következő mondat áll szerkesztői megjegyzésként: „Szerkesztőségünk kérésére a szerző elküldte ezt az eddig közöletlen novelláját.”

A *Két asszony* fontos helyet foglal el Déry Tibor novellisztikájában. „Vannak művek, amelyeknek keletkezéstörténete nem vagy alig segíti teljesebb megértésüket, jóformán érdektelenek, s vannak, amelyek általános érvényük ellenére – vagy éppen azért – olyannyira születésük körülményeihez kötődnek, az író személyiségéhez, élettörténetéhez és a korhoz, hogy az olvasónak hasznára válik, ha minél többet megtud forrásvidékükről” – írja Réz Pál (Déry Tibor:

Vidám temetés. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983). A *Két asszony* is ilyen. A novellai alapszituáció: Luca, a fiatal meny nap mint nap eljártssa a halálán levő öregasszonynak, hogy a fia Amerikában filmet forgat, a valóság azonban az, hogy börtönben ül. A kegyes család mindkettejük túlélését szolgálja. Botka Ferenc, az író 1958-ban írott naplójegyzeteinek sajtó alá rendezője a *Börtönnapok hordalékának* előszavában írja: „1957. április 20-án a magyar belügyi hatóságok letartóztatták Déry Tibort. Majd ezt követően bíróság elé állították. Ügyét a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa az év november 13-án tárgyalta, és az író az »államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése miatt« 9 évi börtönbüntetésre ítélte. 1960. április 1-jén büntetését felfüggesztették, visszanyerte állampolgársági szabadságát. (. . .) Az író letartóztatását követő időszakról keveset tudunk. Kezdetben a Fő utcában őrizték, felesége nem látogathatta. Csomagot, levelet kaphatott, sőt maga is írhatott. Így egy héttel letartóztatása után levélben tudósíthatta ágyban fekvő édesanyját, hogy egy »stábbal« a Mátrába utazott – filmforgatási tervekkel. . .” Valószínűleg sajtóhibáról lehet szó az idézetben, mert az *Ítélet* nincsből Déry Tibor a csehszlovákiai Tátrát említi, ahonnan az idő múlásával „továbbutazik” Olasz-, majd Franciaországba, s végül az Egyesült Államokban köt ki. Édesanyjának Amerikába írott levelét Ungvári Tamás közli Déry-monográfiájában (Ungvári Tamás: *Déry Tibor*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973). Déry *Ítélet* nincsből című önéletrajzi regényében *A forrásvidék* című fejezetben a következőképpen írja le az eseményeket: „Kilencvennégy éves volt, amikor börtönbe kerültem. Ez elhallgatandó volt, nem élte volna túl. Helyesbíték: lehet, hogy ezt is túléli, de kétségbeesetten, kifosztva. A boldogtalan halált megakadályozandó, még egyszer hazudtam neki, utoljára. Úgy látszik, hazugságra vagyok kárhoztatva. 1957. április 20-án, amikor lakásomon letartóztattak, feleségemmel egy rövid levelet küldtem neki: Csehszlovákiába utazom, hol a Tátrában egy filmet forgatják, sajnos, búcsúra már nincs időm.

Hatósági jóváhagyással még a börtönből is soron kívül küldhettem neki egy-két levelet tátrai kirándulásomról. Későbbi leveleimet már feleségem hamisította. Németül nem tudván, magyarul fogalmazta meg őket, stílusomat utánózza, barátaim németre fordították a szöveget, nevemet kézírással megint csak a feleségem hamisította alá. A leveleket eleinte személyesen vitte el, mert a Tátrából az egyszerűség kedvéért a neki írottakkal együtt az ő címére küldtem őket, később postára tette, mert észrevette, hogy anyám izalmában nem figyel a postabélyegzőre, csak a levél tartalmára ügyel. Hetente-kéthetente érkezett egy-egy hosszabb-rövidebb levelem, anyám a vánkosa alatt tartogatta őket.”

A *Két asszony* tematikailag legszorosabban a *Niki* című kisregénnyel és a *Szerелеm* című novellával rokonítható, ezekben is az ötvenes évek eseményeit írja meg, légkörét eleveníti meg. Filológiai érdekesség, hogy a téma hasonlósága ellenére csak a *Két asszony* önéletrajzi indíttatású. A *Niki* 1956 nyarán jelent meg, tehát még Déry letartóztatása előtt, s a *Szerелеm* című novellában sem a sajtó börtönből való szabadulásának történetét írta meg, hanem Szász

Béláét. Az írói remeklés teszi, hogy mégis egy tőről fakadónak véljük mind a hármát, de ugyanakkor az is közrejátszik benne, hogy „az élet mintegy Oscar Wilde mondását igazolva – »utánozni kezdte a művészetet«. Az író letartóztatását követően kutyája, melyet szintén Nikinek hívtak, betegeskedni kezdett, és Böbe noteszének bejegyzése szerint szeptember 9-én kimúlt – ugyanúgy, mint a regénybeli Anca Jánosék drótszörű foxija” (Botka i. m.).

A *Két asszony* című novella valóságra utaló háttérinformációit az eddig elmondottak után sem lehet teljességében feltárni. Már csak azért sem, mert az író is másodkézből, a felesége elbeszéléséből ismerte meg, s éppúgy a fantáziájára hagyatkozott, amikor a novellában elbeszélt cselekményt *Ítélet nincs* című önéletrajzi regényében is leírja. Az alábbi példa azonosságokra és eltérésekre egyaránt fényt derít:

„A heveny ideggyulladás csillapodtával naponta kétszer fölkelt az ágyból, s ezüstnyeles ébenfa botjára támaszkodva, fel-alá sétált a hosszúkás szobában, az adagot naponta óvatosan növelve. Majd az évek múltával s ereje fogytán lassanként csökkente. Naponta ötvenszer ide-oda, a végén már csak tízszor. Amikor utoljára láttam »sétálni«, körülbelül egy évvel a halála előtt, már csak aprókat csoszogott, s oly kicsire és görbére tőpörödött, hogy elfordultam s megkértem, feküdjék vissza az ágyba.” (*Ítélet nincs*)

A novellában ugyanez a jellemzés így hangzik:

„Az öreg nagyságát, Luca kilencvenhat éves anyósát hét évvel ezelőtt egy ideggyulladás ágnak döntötte, azóta mind ritkábban kelt fel az ágyból, de sohasem délután hat óra előtt, amikor – folyó erejével számtani arányban – kezdetben ötvenszer, majd lassan csökkentve a napi adagot, tíz-tizenöt-ször ide-oda végigjárta hosszában a szobát. Az utolsó évben ért le tízig, de annál alább még nem jutott.”

A szituáció azonos, a mondatok szinte egybehangzóak, az eltérések azonban úgyszintén jellegzetesek: a novellából hiányzik az önéletrajzi regényben szereplő zárómondat, ami érzékelteti, hogy a novellista az önéletrajzíróval ellentétben tartózkodik a kommentároktól és általában véve az érzelmek, különösképpen pedig a részvét és a szánalom direkt kinyilvánításától. Azonkívül amíg az életrajzi regényben az elbeszélő a központi figura, az ő nézőpontja határozza meg az események menetét, addig a novellában a fiú, akiről szó van, nem jelenik meg, csupán jelzésszerűen, a háttérben van jelen, az elbeszélői nézőpont tehát ennek megfelelően alakul.

Hogy Déry a *Két asszony*ban milyen művészien alkalmazta valóság és fikció egybejátszását, bizonyítja a novella csattanója is: az öregasszony, hogy fia jelentőségét hangsúlyozza, elárulja, hogy nemsokára Kossuth-díjat kap. Holott Déry már 1948-ban Kossuth-díjat kapott! A *Két asszony* így hát megtréfálja azt, aki önéletrajzi indíttatását, elemeit túlértékeli, szó szerint érti.

Nem véletlenül említettem a valóságot s annak relativitását, ugyanis a novella szerkezetét alapvetően a látszat és a valóság ellentéte határozza meg, természetesen a novellai valóságról és a novellai látszatról van szó. Déry két

„tételre” osztotta szövegét. Az elsőnek az *Allegro* címet adta, melynek jelentése a zenében: vidáman, gyorsan, élénken (adandó elő), míg a második tétel címe: *Majestoso* (vagyis: maestoso): emelkedetten, méltósággal, fenségesen. A novella ritmusa követi ezeket az „utasításokat”, azzal a megszorítással, hogy az első tételre valóban a vidámság jellemző, a gyorsaság azonban már nem. Az alapvető szerkezeti eltérés a két rész között ugyanis éppen azok ritmusában lelhető fel. Az első rész derűsen (vidáman?) lassú, míg a második éppen e felgyorsulás következtében lehet erőteljesen, „emelkedetten”, „fenségesen” drámai. A novellaritmus alakulását pedig nem más biztosítja, mint látszatnak és valóságnak az egymáshoz való viszonya. Az első részben a látszatkeltés, az illúzió tökéletesen „működik”. Megismerjük Lucát, a fiatalasszonyt, aki anyósának sikeresen eljuttatja a boldog feleséget, akinek a férje Amerikában forog; s megjelenik a másik asszony is: a kilencvenhat éves, ágyban fekvő öregasszony. Ők ketten egymás ellentétei. Luca mozgékony, friss, szellemes; érzelmi viszonyulása is gazdag és árnyalt, a fölényes humortól kezdve a szánakozáson át a végső kiábrándulásig terjed érzelmi palettája. Az öregasszony a statikusság megtestesítője: ágyhoz van kötve, s figyelmét egyetlen dolog köti le, fia boldogulása, ebben a körben mozog, amikor menyééhez viszonyul. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a statikusság nem jelent egyben egysíkúságot is, az öregasszony jelleme is árnyalataiban jut kifejezésre, tud hiszékeny, megvesztegetően kedves, szigorú lenni, mindez azonban rögeszméjén, fia amerikai filmforgatási képzetén belül valósul meg, míg menyének viselkedése és érzelmi megnyilvánulása kezdettől fogva polifon; rendelkezik az irónia képességével is a humor mellett, az iróniával, mely abból táplálkozik, hogy ő többet tud a valóságból, többletinformációkkal rendelkezik, s közlései olyasmire is utalnak, ami a másik beszélgetőtárs számára érthetetlen.

Déry az első tételben lassan hömpölygő, körültekintő alapossággal bontja ki a két asszony jellemét s egymáshoz való viszonyukat, amelyet alapvetően a személyesen meg nem jelenő, latens harmadik személyhez fűződő kapcsolatuk determinál. Eközben árnyaltan érzékelteti szóhasználatuk szintjén is a köztük lévő ellentéteket. Az öregasszony, aki rosszul beszél magyarul, s igazából Goethe német nyelvének társaságában, választékos modorában talál élvezetet, a polgárasszony jól érzi magát a frivolabb, nyersebb modorú, gyakran egy-egy „ló . . .” kezdetű káromkodást a száján kiengedő, nála alsóbb néposztályból származó menyé társaságában. Az első novellatétel a kölcsönösen elfogadott látszat jegyében alakul. Az események a második részben gyorsulnak fel, amikor a látszat biztosnak hitt, sima falán hajszáltrepedés támad: az öregasszony kételkedni kezd az amerikai út indokoltságában, s követeli, hogy fia azonnal jöjjön haza. A látszat látszólagos nyugalma komolyan veszélyeztetni kezdi a valóság beszűremlésének lehetősége. A lélektani dráma nagyszerű jeleneteit olvassuk ekkor, a két heroikussá növesztett nőalak szellemi küzdelmét, melynek során mégiscsak visszaáll az illúzió rendje: Lucának sikerül meggyőznie anyósát, hogy tovább higgyen a kegyes csalásnak, immár a végsőkéig.

Párhuzamosság és ellentétezés összetett szerkesztésmódja juttatja érvényre a novella tragikumát. Az első részben az öregasszony gyerekes örömmel olvasza fia „Amerikából érkező”, tehát a látszatvilághoz tartozó levelét, míg a második részben Luca kap levelet; nem is levelet, értesítést, hogy beszélőre mehet a férjéhez, akiről csak most tudja meg, hogy él, s ekkor csendülnek fel a novella heroikusan patetikus hangjai. Az ellentétezés szép példája, hogy akkor szerez tudomást arról, hogy a férje életben van, amikor értesül anyósa halálának fenyegető közelségéről is. Az illúzió és valóság határán egyensúlyozó Luca életében a novella végére az elbeszélés csúcspontján végérvényesen betör és szétárad a valóság.

Az elbeszélés motívumai közül a napfényt kell kiemelnünk. Több funkciót tölt be a szövegben. Néhol a látszólagos idill mögötti fenyegetettség érzését vetíti előre, baljós jelként látjuk, a feszültséggel terhes nyugvópontot jelzi a novella indulatmenetében, ilyen funkciója van az elején: „A tükör *megvillant* a napban, egy vakító *fénycsóvát* lövellt [Luca] vörösen visszacsillanó hajára.” S tovább: „Bal kéz felől, a bejárat három lépcsője mellett a nagy szpireabokor már virágzott; mint egy vizes és ereszette le *villogó fehér* hullámaint a kis pázsit-szegélyre.” „A tiszta kis *fehér* konyhába, melyet a *szembenéző nap* s a *fehérre* lakkozott konyhabútorok duplán *meg-megragyogtattak*, az ablak előtt álló ákác egy csóva fullasztóan édes illatot küldött . . .” Ez a mondat, szinte szó szerint megismétlődik a második részben, hasonló funkcióban; a napfény a hangsúlyozott fehérrel együtt vakítóan, bántóan éles fényt sugároz: „A kis *fehér* konyhába, melyet a *szembenéző nap* s a *fehérre* lakkozott konyhabútorok duplán *meg-megragyogtattak*, a pázsitot szegélyező jázminbokrok egy csóva fullasztóan édes illatot küldtek.” S folytatva a csillogást és vészjósló villogást: „Irén a konyhaszekrényhez lépett, s kinyitotta. A fejrész alsó polcán, amely *hófehér* csipkeszegélyes papírral volt leborítva, egy-egy oszlopban, a levesestányérok, a nagy lapostányérok, a desszerttányérok – ezek oszlopa valamivel alacsonyabb volt –, majd egymásra máglyázva, a különböző nagyságú pecsenye-, saláta-, főzelék, tésztaátalak, a legsarokban az urna alakú levesestál, valamennyi egy-egy keskeny arany csikkal szegélyezve, melyek *külön is felvillantak a napban.*”

A napsütésnek másutt nincs előretaló funkciója. Az állandóságot jelképezi örökös jelenlétével: „A *nap hátulról sütött* a hatalmas ágyra s a dagadó vánkosok között elvesző sovány, *fehér* arcra . . .” Vagy másutt: „A *nap most már hátulról sütött* az öregasszony ágyára, megcsillant fekete bársonyfőkötőjén, s *fehéren* kivilágította csontból és bőrből épült konok arcát.” A novella menetnek alakulása szerint változik a nap állása is, mintegy aláfestve a történetet. Miután az öregasszony elolvassa fia levelét, a gyermeki öröm tetőfokán „Az *egyre magasabbra szálló nap* lassanként kivonta magát a szobából, az öregasszony *fehér* arca már teljesen árnyékba merült, csak a szoba tulsó végében álló nagy hármasszekrény hosszú tükörlapja *hányta vissza a beleömlő fényt*, melyet a metszett üveg szélei a szivárvány hét színére bontottak, egy rezgő, színes fényhálót vetve a *fehér* falra.” A már említett lélektani dráma után pedig:

„*A nap most már teljes korongjával sütött be a szobába, a tükörre, s az előtte emelkedő-süllyedő meztelen karra, amely a nagy elefántcsont fésűvel meg-megcsillogtatta a fiatal nő vállán átvetett szép bronzvörös haját . . .*” S a napfény járul hozzá ahhoz is, hogy Luca alakja mitikussá növekedjen a novellában. Mintha glóriát vonna a feje köré: „Milyen szép piros a maga haja a napban – mondta [a mama]. – Mint egy angol királykisasszonyé.”

A novella legszebb, legjelentősebb metaforája is ebből a képzetkörből való. A mindenütt jelen levő nap, élet és halál követője nyomot hagy az emberek sorsán. Az öregasszony halálos ágyán olyan volt, „mint egy száraz falevél egy napsütötte árokban”.

Déry Tibor a lélektani nagynovella ez ideig utolsó művelője a magyar irodalomban, aki a világ teljességének humanista epikai világképét tudhatta magáénak. S hogy a szeretet misztériumát körüljáró *Két asszonyt* a *Híd* közölhette elsőként – irodalmi életünk szép pillanata volt.